

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

I. ULUSLARARASI KATILIMLI
BİLİM DİN VE FELSEFE TARİHİNDE
HARRAN OKULU
SEMPOZYUMU

28-30 Nisan 2006

II. CİLT

Editör

Prof. Dr. Ali BAKKAL

ŞANLIURFA 2006

**I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu
Sempozyumu**

ISBN: 975-7113-24-7

Dizgi ve İç Sayfa Tasarım

Arş. Gör. Dr. Kadir PAKSOY Arş. Gör. Dr. Hüseyin KURT

Kapak Tasarım

Öğr. Gör. Haldun ÖZBUDUN

Baskı Yeri ve Yılı

Şelale Matbaası

Haziran 2006 - Konya

Bu kitap internet sitemizde de elektronik ortamda yayımlanmıştır.

İnternet adresi: www.harran.edu.tr/uhos/index.htm

e-posta: ilahiyat@harran.edu.tr

Adres: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mardin Yolu 20. Km. Osmanbey Kampusü / ŞANLIURFA

Tlf: 0.414.3440036 Faks: 0.414.3440037

Bu kitapta yer alan bildirilerin ilmi ve hukuki sorumlulukları yazarlarına aittir.

Bu kitap, TÜBİTAK ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın katkılarıyla basılmıştır.

ME'MUN VE HARRANLILAR

-Me'mun'un Harranlıları din değiştirmeye zorlaması meselesi-

Cağfer KARADAŞ*

Özet

Abbasi Halifesi Me'mun'un Bizans seferi esnasında uğradığı Harran'da, Harranlılar diye bilinen putperest kavme yönelik din değiştirmeleri talimatı vermesi meselesi bu bildirinin konusunu oluşturur. Sadece İbnü'n-Nedim'in *el-Fibrîst* adlı eserinde geçen bu olay, tarihi kaynaklar tarafından doğrulanmamaktadır. Bu tür bir olayın Me'mun'un siyasi ve fikri politikasına da uygun düşmeyeceği açıktır. Bölgede bulunan Müslüman, Hıristiyan ve Harranlılar denilen putperest topluluklar arasındaki anlaşmazlıklar ve çatışmaların bir yansıması olarak böyle bir hikayenin ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Abstract

This paper is dealt with that the Abbasid Caliph Ma'mun stopped by Harran in course of Byzantium campaign and ordered the idolater group that was known as Harranis to convert to Islam. This story is mentioned only in the Ibn al-Nadim's *al-Fibrîst* and is not verified by historical sources. Such an execution clearly does not conform to the Ma'mun's political and intellectual policy as well. It is strongly probable that the story was concocted as a consequence of quarrels and conflicts between the Muslim, Christian and idolater Harranian groups that lived in this region.

Giriş

H.z. İbrahim'in (as) yurdu olarak anılan Harran, Urfa yakınlarında bir kenttir. Hz. H.Ömer zamanında (18/640) fethedilen kent, en çok itibarı Emevî idaresi altında gördü. Cami, medrese gibi çeşitli imar faaliyetlerinin yanı sıra Emevîler, kentte tarımı geliştirmek için su kanalları açma yönünde çalışmalar yaptılar. Daha sonra sürekli el değiştiren şehir, özellikle Urfa'nın haçlıların eline geçmesi ile birlikte eski önemini yitirdi.¹ Nitekim Endülüslü ünlü seyyah İbn Cübeyr'in VII./XIII. yüzyılın başında uğradığı Harran'ı, çölün ortasına atılmış, herhangi medeniyet parıltısı

* Doç. Dr. Uludağ U. İlahiyat Fak. Öğretim Üyesi, caferkaradas@hotmail.com

¹ İbn Hazm, *Risâle fî Cümeli Futûbi'l-İslâm*, (Resâil İbn Hazm el-Endelüsî, nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1981, II, 125-133; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 3-32; a. mlf., "Harran", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 237-240.

taşımayan yeryüzü parçası şeklinde tasvir etmesi anlamlıdır.¹

Ebu Hanîfe'nin ünlü öğrencisi ve Abbasilerin baş kadısı Ebu Yusuf (ö. 182/798) Harran coğrafyası sâkinlerinin halkının Nebtîler ve Rumlardan oluştuğunu söyler.² Bu veriden hareketle, bu coğrafyanın Yunan ve Bizans kültürü ile irtibatlı olduğu sonucu çıkarılabilir. İslam hakimiyetine geçtikten sonra buradaki dinî ve ilmî faaliyetlere dokunulmamış ve bölge uzun süre geleneksel özelliğini korumuştur.³ Nitekim Ebu Yusuf'un, fethedildiğinde Sahabe'den Muaz b. Cebel'in (ö. 18/639) görüşü doğrultusunda bölge halkından gücü oranında vergi (cizye) alındığını bildirmesi ve onlara yönelik dinî ve sosyal başka bir tedbirden bahsetmemesi yukarıdaki bilgiyi doğrulamaktadır.⁴ Sonraki Müslüman halifeler ve emirler bu bölgeye çok önem vermişler hatta Harran bir dönem Emevîlere başkentlik yapmıştır.⁵ Bölge halkından olan Sabit b. Kurra el-Harranî, (ö. 288/901) Halife Muktedir döneminde Bağdat'a yerleşmiş, mantık, hesap, hendese ve hey'et konularında birçok kitap kaleme almıştır.⁶ Harran'ın Yunan kültürü ile olan yakın irtibatları nedeniyle Yunan felsefe ve kültürünün İslam âlemine geçmesinde önemli rol oynadığını kabul etmek gerekir. Zaten Harran, 'felsefe okulu' kimliğini büyük ölçüde Müslümanlar döneminde kazanmıştır. Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-720) döneminde İskenderiye ve Antakya mekteplerinde ders veren felsefe hocaları, siyasî ve sosyal açıdan artan itibarı nedeniyle Harran'a intikal etmiş ve böylece kent, bir felsefe okulu hüviyeti kazanmıştır.⁷

Harran Halkının Dini

Harran halkının dini konusu tartışmaya açık görünmektedir. Putperest olarak nitelenen halk Me'mun döneminin akabinde Sabîî olarak isimlendirildiği görülür. Nitekim mezhepler tarihçilerinin Sabîîlerden saydığı Harranîler "cevher", "halâ", "heyulâ" gibi felsefî kavramları kullanmaktaydılar. Bunlar, ikisi fail, biri münfail, diğer ikisi de ne fail ne münfail olan beş kadimin varlığına inanıyorlardı. Tanrı ve nefis fail, heyula münfail, zaman (dehr) ve halâ (mekan) ise ne fail ne de münfaildi.⁸ İbnü'n-Nedim'in verdiği bilgiye göre Harranlılar, "heyûla, unsur, sûret, adem, zaman ve makan" kavramlarını Aristo'nun kullandığı anlamda kullanıyorlardı. Öte yandan İbn Nedim onları kadîm nebî mezhebe mensup kişiler olarak da niteler.⁹ Nitekim Abdulkahir el-Bağdadî (ö. 429/1037) onların "heyulâ" görüşleri ile 'Ashabü'l-heyulâ' dediği felsefecilerin "heyula" görüşü arasında benzerlik

¹ İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara* (trc. İsmail Güler), İstanbul 2003, s. 179.

² Ebu Yusuf, *Kitâbü'l-barâc* (nşr. Muhibiddîn el-Hatîb), el-Matbaatü's-Selefiyye 1397, s. 42.

³ Macid Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 12.

⁴ Ebu Yusuf, a.g.e., s. 42-45.

⁵ Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, s. 11.

⁶ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hukemâ* (nşr. Fuad Seyyid), Kahire 1955, s. 75.

⁷ Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 237-240.

⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fibrîst* (nşr. İbrahim Ramadan), Beyrut 1415/1994, s. 389-389; Sholomo Pines, *Mezhebü'z-zerre inde'l-müslimîn* (trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire 1365/1946, s. 60-66.

⁹ a.e., s. 414.

bulduğuna dikkat çeker.¹ Bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde Harran için felsefi kültür ile putperestliğin mezc edildiği bir yapıdan bahsetmek mümkün görünmektedir.

Kur'an'da işaret edilen Sabîlik ile Harran Sabîliği arasında irtibat var mıdır? sorusuna bir kalemde cevap vermek mümkün görünmemektedir. Çünkü Sabîliğin ne olduğu başlı başına bir problemdir. Sözelimi önemli Müslüman tarihçilerden Mes'ûdî (ö. 346/957), Sabîliğin Budasif (Budasef)² adlı bir şahıs tarafından ihdas edildiğini ileri sürer. Onun verdiği bilgilere göre Sabîlik, gökyüzünün yeryüzünü etkilediği ve idare ettiği inancına dayalı bir dindir. Özellikle gökteki yıldızlar, evrenin düzenini sağlamanın yanında her türlü olay ve oluşumun kaynağıdır. Onların hareketleri, birbirine olan mesafeleri ve buldukları noktalar dünyada bir takım oluşumlara sebebiyet verir; meydana gelen oluşumlar ancak onların duruş ve hareketleri ile açıklanabilir. Bununla birlikte Mes'ûdî bir ihtirazi kayıt koymak gereğini hisseder ve bu Sabîlik ile Harran Sabîliği arasında hiçbir irtibat olmadığını belirtir. Çünkü ona göre gerçek Sabîliğin yurdu Vâsıt ile Basra arasında bir yerdir.³ Aynı dönem tarihçilerden Makdisî, Harranlılar hakkında geniş bilgi vermekle birlikte onların Sabîî olduklarından bahsetmez. Konuya başlarken 'Şerâi'u'l-Harraniyyîn=Harranlıların şeriatları' ifadesini uygun bulur. Sabîileri, 'edyanü't-tesniye' diye nitelediği iki ilaha tapanlar grubu içerisinde ele alır.⁴ Bu da Makdisî'nin çağdaşı olan Mes'ûdî ile aynı kanaati paylaştıkları izlenimi verir. Eş'arî kelamcısı Abdülkâhir el-Bağdadî (ö. 429/1037) benzer kanaati paylaşır. Ona göre Harranlıların, Vasıt civarında yaşamış olan gerçek Sabîilerle alakası yoktur. Harranlılar *el-Fihrist*'te de geçtiği gibi bir takım ameliyelerle soyulmuş insan kafasına tapan putperestlerdir.⁵

Konu edindiğimiz olayın geçtiği tarihe yakın müfessirlere baktığımızda, sözelimi Mukâtil b. Süleyman, Sabîileri, Zebur okuyan ve meleklere ibadet eden bir kavim şeklinde tanımlar.⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/945) Sabîiler hakkında meleklere tapanlardır, Zebur'a inananlardır, yıldızlara ibadet edenlerdir, Mecusiler ile Hıristiyanlar arası bir kavimdirler ve iki tanrıya inananlardır şeklinde tanımlar verdikten sonra "aslında onlar hakkında pek de bilgimiz yok" itirafında bulunur.⁷ III./IX. yüzyıl Haricî müfessirlerden Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin verdiği bilgiye göre Sabîiler, Zebur'u okuyan ve meleklere tapan insanlardır. Aynı müfessirin naklettiğine göre tabînden Mücâhid, "bunlar Yahudilerle Hıristiyanlar

¹ Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), Beyrut 1411/1990, s. 355.

² Budâsif (Budâsef), İbnü'n-Nedîm'de Buda karşılığında kullanılır ve Sümeniyye'nin (Budizm) önderi olarak verilir. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 419.

³ Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd), Kahire 1964, I, 222-223.

⁴ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, Paris 1903, IV, 22-24.

⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 390-391; Abdülkahir el-Bağdadî, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1346/1928, s. 321, 325.

⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Ahmed Ferîd), Beyrut 1424/2003, I, 53.

⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an* (nşr. Fâtüma Yûsuf el-Haymî), Beyrut 1425/2004, I, 59.

arası bir topluluktur” demiş ve ardından “Aslında onların dinleri yoktur” hükmünü ortaya koymuştur.¹

Bîrûnî (ö. 440/1048) de Sabîiliğin Budâsef (Buzâsef) tarafından kurulduğuna işaret eder ve onlardan geriye ‘Harraniler’ denilen Harran Sabîilerinin kaldığını ileri sürer. Diğer bazı kaynaklarda olduğu gibi bu ismin Hz. İbrahim’in kardeşi olan Hârân b. Tarah’tan geldiğinin iddia edildiğini de ekler. Bîrûnî, Harranîlerin insan kurban etme gibi bir ritüellerinin olduğu bilgisini nakleder ve onların yıldızların isimlerini taşıyan bir takım heykellere (putlara) taptiklarından bahseder.² Öte yandan Bîrûnî, Semerkand’da Maniheizm’e inanan bir grubun kendilerine Sabîiler ismini verdiğinden de söz eder.³ Sâid el-Endelûsî (ö. 462/1070) ise Mısırlıların ve Endülüs halkının Hıristiyanlıktan önce putlara tapan Sabîiler olduğu bilgisini verir.⁴ Bu bilgiler, İslam müelliflerinin ‘Sabîi’ kavramını puta ya da yıldızlara tapanların ortak adı olarak kullandıkları intibahını vermektedir. Nitekim Sâid el-Endelûsî’nin “Araplardan putlara tapanların tamamı Allah’ın birliğini kabul ederler. Onların ibadetleri, yıldızlara ve putlara ta’zim eden Sabîilerin dindarlığının bir türüdür”⁵ şeklindeki açıklaması bunu destekler mahiyettedir.

Şehristânî (ö. 548/1153), Sabîileri farklı gruplar şeklinde inceler. İlk Sabîiler, aslında Şis ve İdris olan Azimûn ve Hermes dedikleri peygamberlere inanırlar. Bununla birlikte onların şeriatları yoktur. Hanîflikten inhiraf etmişler ve zıt bir takım inançlara sahip olmuşlardır.⁶ Sabîiler kendi aralarında ashâbü’l-heyâkil ve ashâbü’l-eşhâs olarak ikiye ayrılır. Birinci grup bir takım sembollerle ifade ettikleri yıldızlara taparken ikinci grup kendileri tarafından yapılmış bazı şahısların heykellerine taparlar. Daha açık ve öz ifade ile birinci grup yıldızlara ikinci grup ise heykellere taparlar.⁷ Harranîleri ayrı bir Sabîi grup olarak inceleyen Şehristânî, büyük ölçüde vakıadan hareket eder ve Harran bölgesinde bulunan putperest kavmin taşıdığı inanç ve fikirleri vermekle yetinir. Onların ilk Sabîilere büyük ölçüde benzeyen tanrı ve alem tasavvurlarını verdikten sonra, tanâsuh ve hulûl inançlarından bahseder, son olarak da ibadetlerine yer verir.⁸

Hicrî VII. (M. XIII.) asır Malatyalı Hıristiyan tarihçi Ebü’l-Ferec (ö. 685/1286) Harranlılardan Sabîiler olarak bahseder ve Me’mun’un iktidarının arefesinde, hilafete getirilen amcası İbrahim döneminde büyük bir dini serbestiyet içerisinde yaşadıklarını ifade eder. Mu’tadîd (279-289/892-902) döneminde ise aynı serbestliğin devam ettiği hatta kendi inançlarını izah sadedinde Süryanice, Arapça ve

¹ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbi’llâhi’l-azîz* (nşr. el-Hâc b. Saîd Şerîfi), Beyrut 1990, I, 112.

² Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *el-Âsârü’l-bâkiye ani’l-kurûni’l-hâlîye* (nşr. Parviz Azkaei), Tahran 2001, s. 243-245.

³ a.e., s. 254.

⁴ Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü’l-ümem*, Beyrut 1985, s. 106, 156.

⁵ a.e., s. 116.

⁶ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, Beyrut 1410/1990, II, 306-308.

⁷ a.e., II, 358-361.

⁸ a.e., II, 365-368.

Yunanca eserler yazan bilginlerinin bulunduğundan söz eder.¹

IX/XV. yüzyıl Endülüs coğrafyacılarından Muhammed b. Abdulmun'im el-Hımyerî ise Harran Sabiülerinin kendilerini hikmet, felsefe ve yıldız bilgisi sahibi Sâb b. Tât b. Hanûh adında bir kahine nispet ettiklerini nakleder. Bu şahıs, Babil'e ilk yerleşen ve orada ilk heykel yapandır. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sabiülgün inanç ve düşüncesini büyük ölçüde bu kişi şekillendirmiştir. Netice olarak Harranlıların inançları hakkında ileri sürülen iddialar gerçek mi; yoksa sahip oldukları inançlara köken arama gayretinin bir tezahürü mü olduğu tartışmaya açıktır. Çünkü Harranlıların Maneheizm'i ortaya atan Mani'nin ve Deysaniyye mezhebinin önderi Deysan'ın Harranlı olduğunu iddia etmeleri² onlar hakkında bu tür kuşkuşların doğmasına neden olmaktadır.

Me'mun

Me'mun (198-218/813-833), Harun Reşid'in (170-193/786-809) Türk eşinden doğma oğludur.³ Küçük yaşta kardeşi Emin ile birlikte iyi bir eğitim alan Me'mun felsefî ve dinî konularda kendisini son derece iyi yetiştirmiştir. Kardeşi Emin ile birlikte Malik b. Enes'in (İmam Malik) ders halkasında bulunmuş, burada dönemin ileri gelen bilim adamları ile tanışma fırsatı elde etmiştir.⁴ Halifelik makamına geldikten sonra başta Bizans olmak üzere civar ülkelerdeki felsefe kitaplarını toplamış ve bunları tercüme ettirmek suretiyle İslam kültürüne kazandırmıştır. İnsanların bu kitapları okuması için bir takım teşviklerde bulunmuştur.⁵ Ancak Me'mun, Sümeme b. Eşres en-Nümeyrî'nin (ö. 213/828) etkisiyle Mu'tezilî görüşe meylenmiş⁶, iktidarının son dönemlerine doğru (218/833) 'halku'l-Kur'an' meselesi diye bilinen, tebasına Kur'an'ın yaratıldığı fikrini benimsetme siyaseti (mihne) gütmüş; bu yüzden dönemin muhafazakar alimleri ile arası açılmıştır.⁷ Onun başlattığı bu politika kendisinden sonra gelen kardeşi Mu'tasım ve Vâsık tarafından da devam ettirilmiştir.

Mu'tezilî bir eğilim sahibi olan Me'mun'un dinî ve fikrî görüşlerini daha çok

¹ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu'l-Şemân* (Arapça'ya trc. İshak Ermele), Beyrut 1986, s. 23, 48; Aynı Eserin Türkçe Tercümesi: *Ebü'l-Ferec Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, I, 216, 244-245. (Bu eserin aslı Süryanice'dir. Türkçe tercümesi eserin İngilizce tercümesinden yapılmıştır. Arapça tercüme ise doğrudan Süryanice'den yapılmıştır.)

² Muhammed b. Abdulmunim el-Hımyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fi haberî'l-aktar* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1984, s. 191-192.

³ İbn Hazm, *Esmâü'l-hulefâ ve'l-vülât ve şikru müdedihim*, (*Resâil İbn Hazm el-Endelüsî*, nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1981, II, 150. (Bir başka eserinde İbn Hazm, Me'mun'un annesinin Rum kökenli olduğunu söyler. bk. *Risâle fi ümmübâtî'l-hulefâ* (*Resâil İbn Hazm el-Endelüsî*, nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1981, II, 120).

⁴ İbn Arabî, *Muhâdaratü'l-ibrâr ve müsâmeratü'l-abyâr*, Beyrut ts. Dâru Sâdır, I, 442-443.

⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, Beyrut 1986, s. 136.

⁶ Abdulkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 172.

⁷ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülük* (*Târîhu'l-Taberî*) (nşr. Muhammed Ebû Fadl İbrahim), Beyrut ts. Dâru Süveydân, VIII, 631 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-târîh*, Beyrut 1385/1965, VI, 423-428; Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, s. 135.

halku'l-Kur'an tartışmaları dolayısıyla gönderdiği mektuplarından tespit etmek mümkündür. Mektuplardan Me'mun'un, dinî emirleri yerine getirilmesi ve muhafazası hususunda halife olması sıfatıyla sorumlu ve yetkili olduğuna inandığı görülmektedir. Teb'asının inançlarını tashih etmesinin ve bazı kötü niyetli, cahil kimselerin tasallutundan onları kurtarmasının görevi olduğunu düşünmektedir. Çünkü o, halkın çoğunun düşünme (nazar) ve aklı çıkarsamadan (istidlal) habersiz cahil kimselerin elinde oyuncak olduğu kanaatindeydi. Ona göre dönemin bazı alimleri Allah'ın yüceliğini yeterince takdir edememekte ve adeta Allah ile inzal ettiği Kur'an'ı eşitlemektedirler. Halbuki Kur'an, sınırları belli ve yaratılmış bir kitaptır. Nitekim "Biz onu Arapça bir kur'an kıldık"¹ mealindeki ayette 'ce'alnâ/kıldık' ifadesindeki 'ce'ale' fiili yaratma anlamındadır. Dolayısıyla bu ayetin anlamı "Biz onu Arapça bir kur'an olarak yarattık" şeklinde olmalıdır. Daha bir çok ayeti delil getirerek Me'mun, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ve bunun bu şekilde inananlar tarafından kabul edilmesi gerektiğini emir ve ferman buyurmuş; kardeşinin oğlu İshak b. İbrahim'e yazdığı mektupta, alimleri toplayıp bu emri tebliğ ve onları sorguya çekmesini (mihne) emretmiştir.²

Me'mun ve Harranlılar

İbnü'n-Nedîm'in Ebû Yûsuf İsha' el-Katîi' adlı Hıristiyan bir müellife dayandırarak verdiği bilgiye göre Me'mun ile Harranlıların karşılaşması, Me'mun'un 218/833 tarihinde çıktığı Bizans seferi esnasında gerçekleşti. Söz konusu sefer esnasında Me'mun Harran'a uğradı ve halk onu karşılamak için yola çıktı. Aralarında kaftanlı ve uzun saçlı bir grup da bulunmaktaydı. Bunlar Me'mun'un dikkatini çekti ve şöyle bir konuşma geçti:

“Me'mun: Siz zimmîlerden kimsiniz?

Harranlılar: Biz Harranlılarız.

Me'mun: Siz Hıristiyan mısınız?

Harranlılar: Hayır.

Me'mun: Yahudî misiniz?

Harranlılar: Hayır.

Me'mun: Mecûsî misiniz?

Harranlılar: Hayır.

Me'mun: Sizin bir kitabınız ya da peygamberiniz var mıdır?

Harranlılar mırıldandılar ve soruyu geçiştirmek istediler.

Me'mun: Bu takdirde siz putlara tapan zındıklarsınız ve babam Harun Reşid zamanındaki Ashâbü'-ra's³ grubundansınız. Sizlerin katli helaldir. Sizin için zımmîlik

¹ ez-Zuhruf /3

² Taberî, *a.g.e.*, VIII, 631 vd.

³ Harranlılar, Utarid yıldızını temsil ettiğine inandıkları insan kafasına tapmaları dolayısıyla

yoktur.

Harranlılar: Biz cizyemizi ödüyöruz.

Me'mun: Cizye, İslam'a muhalif olan ancak Allah'ın kitabında anılan din müntesiplerinden alınır. Onların bir kitapları vardır ve Müslümanlar da onlarla sulh yapmıştır. Sizler ne bunlardan ne de ötekilerdensiniz. Şu iki şıktan birini tercih edeceksiniz: Ya İslam'a ya da Allah'ın kitabında zikredilen dinlerden birine gireceksiniz. Aksi takdirde kökünüzü kuruturum. Size şu seferimden dönene kadar mühlet tanıyorum. Ya İslam'a ya da Allah'ın kitabında zikrettiği dinlerden birine gireceksiniz. Aksi takdirde öldürölmenizi ve kökünüzün kurutulmasını emrederim.

Konuşmanın ardından Me'mun Bizans seferine devam etti."¹

Aynı kaynaktaki geçen bilgiye göre, bu olaydan sonra Harranlılar kendilerine özgü kılık ve saç şekillerini terk ettiler. Korkudan bir kısmı Hırisyanlığa geçerken bir kısmı İslam'a girdi. Ancak üçüncü bir kısmı dinlerini terk etmedi, korkuyla beklemeye başladılar. İçlerinden akıllı bir kimse onlara bir çözüm bulduğunu söyledi. Ona birçok para ve mal verdiler. Adam onlara şu çözümü gösterdi: "Me'mun seferden döndüğünde ona 'Biz Sabüiyiz' diye söyleyin. Bu Allah'ın Kur'an'da zikrettiği bir dinin ismidir. Bu dine mensup olduğunuzu ifade etmiş olursunuz ve böylelikle kurtuluşa erersiniz."²

Sefer esnasında Me'mun Bizans'ta öldü. Ancak Harranlılar bu ismi o andan itibaren taşımaya devam ettiler. Çünkü o civarda bu isimle anılan ne bir kavim ne de bir din vardı. Me'mun'un ölüm haberi ulaştığında bir kısmı tekrar eski dinlerine döndülerse de, sadece saçlarını uzatabildiler, kaftanlarını giymelerine Müslüman idareciler izin vermedi. Çünkü bu tür kaftanları Abbasî devlet erkanı giyiniyordu. Müslüman olanlar ise irtidat cezası korkusuyla tekrar eski dinine dönemediler. Görüntüde Müslüman olarak yaşamaya devam ettiler.³

Me'mun'un Dayanakları

"Me'mun'un Harranlılara böyle bir davranışı mümkün müdür?" sorusuna Mes'ûdî'nin naklettiği şu olay bir ölçüde cevap olabilir. Basra tarafında on kişilik Maniheizm dinine meyleden bir grup tespit edildi ve durum Me'mun'a aktarıldı. Me'mun da onların huzuruna getirilmesini emretti. Adamlar Basra'da derdest edildi ve toplu halde Me'mun'un huzuruna çıkarıldı. Gittikleri yolun yanlış olduğunu belirten Me'mun onlara ya İslam'a girmelerini ya da kellelerini vurduracağını bildirdi. Adamların direnmesi üzerine hepsi idam edildi.⁴ Bu olay Harranlıların karşılaştıkları ile bütünüyle benzemese bile Me'mun'un İslam dışı ve kitabî kabul edilmeyen din

---

Müslümanlar tarafından kelleye tapanlar anlamında ashâbü'r-re's diye isimlendirilmişlerdir. bk. İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 390-391; Abdülkâhir el-Bağdâdî, a.g.e., s. 321.

¹ İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 389-390.

² a.e., s. 390.

³ a.e., a.y.

⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve meâdinü'l-cevâbir*, Kahire 1385/1965, IV, 9-10.

mensuplarına nasıl davrandığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Öte yandan halku'l-Kur'an konusunda Müslüman alimlere yönelik dayatmacı ve eziyete kadar varan tavrı da bu tür bir davranışın ondan beklenebileceğini gösterir niteliktedir.

Mu'tezile sistemi içerisinde Harranlılara yönelik böyle bir dayatmaya destek teşkil edecek iki husustan bahsetmek mümkündür. Bunlar, "iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak" şeklinde tercüme edilebilecek "el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-munker" ilkesi, diğeri ise zımmîlik hukuku düzenlemesi. Me'mun'un hem halku'l-Kur'an meselesinde Müslüman halka hem de gayr-i Müslim ahaliye karşı bu hususlara dayanarak bir takım düzenlemeler yapmaya yönelmiş olması muhtemeldir.

Halku'l-Kur'an konusundaki mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla Me'mun, halife olmak sıfatıyla kendisini tebasının (halk) inancını tashih etmekle görevli ve yetkili görmüş ve bu doğrultuda bir dizi tedbire başvurmuştur. Öncelikle devrin önde gelen alimlerini sorguya (mihne) almış ve onlara kendi fikrini kabul etmeleri için baskı uygulamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu uygulamaya o, Bizans seferinin arefesinde karar vermiş sefer esnasında yazdığı mektuplarla bu uygulamayı fiilen başlatmıştır. Onun Harranlılarla olan konuşması da bu sefer esnasında Harran'a uğraması ile meydana gelmiş olabilir. Dolayısıyla bu olayı, Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul ettirme dayatması olarak bilinen 'mihne' uygulamasından ayrı düşünmek mümkün değildir. Eğer bu olay gerçekse, Me'mun'u bu tavra sevk eden ve inanç konusunda insanları zorlama yetkisinin bulunduğu inancına iten mensubu bulunduğu Mu'tezilî düşüncenin özellikle iyiliği emir-kötülükten men etme anlamına gelen "el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-munker" ilkesi olduğu söylenebilir.

"el-Emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-munker" İlkesi

Aslında söz konusu ilke, bütün İslam ümmeti tarafından paylaşılmaktadır. Mezhepler arasında bu ilke hususunda ihtilaf da bulunmamaktadır. İhtilaf iyi ile kötünün (hasen ve kabîh) ne olduğu, nasıl bilineceği ve uygulamanın ne şekilde olacağı hususundadır. Kimine göre aklın kötü olarak bildiği kötüdür, kimine göre ise naklin kötü olarak nitelediği kötüdür. Mu'tezile'den Ebu Ali el-Cübbâ'ye göre iyi ile kötü akıl ve nakille, Ebû Hâşim'e göre ise birine zulüm edilmesi hariç nakille bilinir.

Uygulamasının ise belli şartlara bağlandığı görülür. Her zaman ve mekanda bu ilkenin mutlak olarak uygulaması söz konusu olamaz. Konumuz Me'mun ve onun mensubu olduğu Mu'tezile olduğu için, bu mezhebin şartlarının ne olduğu daha önemlidir. Mu'tezile'ye göre bu ilkenin uygulanabilmesi için şu şartların yerine gelmesi gerekir:

1. Münker ve ma'rufun bilinmesi,
2. Çirkinliğin işlendiği yerde bulunulması,
3. Daha büyük bir zarara yol açılmaması,

4. Sonucunda mala veya cana zarar gelmesi ihtimalinin bulunmaması.¹

Söz konusu şartlar çerçevesinde ancak bu ilkenin uygulaması mümkün olabilir, aksi takdirde ilke uygulamadan düşer. Birinci şartta iyi ile kötünün (ma'ruf-münker) toplum içerisinde bilinmesi ve bu hususta bir uzlaşmanın oluşması gerekir. İkincisi uygulayıcı ile uygulamaya muhatap olan şahıs için mekan birliğinin bulunması gerekir. Uzaktan ya da duymalara dayalı bir uygulama söz konusu olamaz. Üçüncü şart bu ilkeyi uygularken daha büyük bir zarara neden olmamak gerekir. Söz gelimi bir kişinin suçundan dolayı bütün bir topluluğa ceza vermek bu kapsamda değerlendirilebilir. Uygulamada mala ve cana bir zararın gelmesi ihtimalinin de bulunmaması gerekir.

Şartlar yerine geldiğinde Mu'tezile'ye göre bu ilke önce sözlü uyarı ardından kuvvet kullanmak suretiyle yani kılıçla uygulanır. İmamiye fırkası, uygulanması için imamın bulunması şartını ileri sürerken Mu'tezile böyle bir şartı da gerekli görmez.² Ehl-i Sünnet'in Eş'arî kanadına göre İyiliği emir (el-emru bi'l-ma'rûf), emre konu olan şeye bağlıdır: vacibse vaciptir, mendupsa menduptur. Bunun şartı, fitneye yol açmaması ve kabul edilme ihtimalinin bulunmasıdır. İyiliğe teşvik adına tecessüs (kişiler hakkında araştırma) caiz değildir. Ehl-i Sünnet'e göre de iyiliği emir için halifeden veya idareciden izin alma şartı yoktur. Zira sahabenin uygulaması bu şekilde gerçekleşmiştir. Ancak şartlara dikkat edildiğinde iyiliğe emrin büyük ölçüde kuvvet kullanımına değil de söze dayandığı görülür. Özellikle ' kabul edilmeme ihtimali' durumunda vazgeçilmesinin önerilmesi, kuvvet kullanımının öngörülmediğine delalet eder.³

Bu şartlar muvacehesinde olay değerlendirildiğinde Mu'tezile tarafından ileri sürülen yukarıda geçen şartların oluştuğunu söylemek de bir hayli zordur. Her ne kadar adı geçen şartlar Mu'tezile'nin Basriyyûn kesimine ait ise de, Me'mun döneminde henüz mezhep içerisinde Basrî ve Bağdadî ayrımının tam olarak gerçekleşmediğinden bu şartların büyük bir kısmının bütün mezhep mensupları tarafından paylaşıldığını var sayabiliriz. Kaldı ki, bu ilkenin teorik düzeyde tartışılması ile pratik uygulamaları arasında ciddi farkların olacağı da göz ardı edilmemelidir. Öte yandan söz konusu ilke büyük ölçüde Müslüman kesime yani içe bünyeye yöneliktir; bu ilkenin gayr-ı müslimlere yönelik işletilmesi ayrıca tartışmalıdır. Tarihi veriler dikkate alındığında aşağıda da görüleceği üzere gayr-i Müslimlere yönelik ancak zımmîlik hukuku uygulanabilir.

Zimmî Hukuku

Hz. Peygamber döneminde zimmî kategoriye "Muhakkak ki, iman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar, ve Sabîlerden Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih

¹ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 128-148. Bu konuda geniş bilgi için bk. İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdulcebbar*, İstanbul 2002, s. 222-351.

² İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-kalâid fî tashihî'l-akâid* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1986, s. 79, 149.

³ Devvânî, *Celâl (Şerhu'l-Akide'ti'l-Adudîyye)*, İstanbul 1306, s. 81-82.

amel işleyenlerin mükafatları Allah katındadır. Onlar için korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.”¹ mealindeki ayette geçen Yahudî, Hıristiyan ve Sabîîler’e “Mecûsîlere Ehl-i Kitap zümresine gösterdiğiniz tutumun aynısını gösteriniz”² hadisinden hareketle Mecûsîlerin ilave edildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede bütün İslam mezhepleri tarafından benimsenmiştir.³ I./VII. asır başlarında yazılmış bir haricî metin olan *Sîretü Sâlim b. Zekvân*’da Hz. Peygamber’in uygulaması olarak Ehli-i kitabın yanında, Mecûsî ve putlara tapanların (Abedetü’l-Evsân) zimmî kategoride değerlendirildiği görülür.⁴ Ünlü İslam coğrafyacılarından Makdisî el-Beşşârî’nin verdiği bilgiye göre III./IX. yüzyılda İslam dünyasında zimmî olarak Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve Sabîîler bulunmaktadır.⁵ Burada puta tapanlara (abedetü’l-evsân) yer verilmemiştir. Yukarıda Sabîî kavramı ile ilgili verilen bilgilerden hareketle puta tapanların Sabîî ortak adı ile ifade edildiği düşünülürse diğerlerinin de bu isim altında zimmî olduğu sonucu çıkar.

Ebû Hanife’nin öğrencisi ve Abbâsîlerin ilk ‘kâdu’l-kudât’ı olan Ebû Yûsuf tarafından Me’mun’un babası Harun er-Reşîd’e yazılan *Kitâbü’l-Harâc* adlı eserde kendilerinden cizye kabul edilenler yani zimmîler, “Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecûsîler, Sabîîler ve Sâmirîler” olarak sıralanır.⁶ Bir başka yerde çerçeveyi biraz daha genişleterek/netleştirecek saydıklarına “puta tapanları, ateşe tapanları ve taşlara tapanları” da ekler.⁷ Anılan gruplar cizye vermeleri karşılığında İslam ülkesinde rahatça alış-veriş yapabilirler. Devlet de cizye karşılığında onların şehir içindeki ve dışındaki kiliselerini ve meskenlerini korumakla yükümlüdür.⁸ Ebû Yûsuf’a göre cizye kabul edilmeyecek tek grup Hz. Peygamber döneminde Arap yarımadasında yaşayan putperest Arap halkıdır.⁹ Bu da Hz. Peygamber’in onlara yönelik özel uygulaması dolayısıyladır. Sonuçta Hz. Peygamber zamanında fethedilen Arap yarımadasındaki müşrikler dışında kalan bütün inanç sahipleri zimmî hukuku kapsamına girebilir.

Me’mun’un Harranlılardan cizye kabul etmemesi ve onlara İslam ya da kitabî bir dine girmelerini emretmesinin/dayatmasının yukarıda anılan Abbasîlerin uyguladığı geleneksel hukuk sistemi ile örtüşmediği görülür. Onun bu kararı bütün putperestleri eşit saymak gibi yeni bir içtihat olarak değerlendirilebilir. Bu da mevcut hukuku çok geriye götürmek veya dört halife ve ondan sonra gelenlerin hilafına yeni bir icthad/bid’at ortaya koymak anlamına gelir. Zira yukarıda geçtiği gibi Harran, Hz. Ömer döneminde fethedilmiş ve cizye ödemek karşılığında halkına zimmî

¹ el-Bakara 2/62.

² Malik, “Zekat” 42; Ebû Davûd, “Harac” 31.

³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 2004, I, 646-647.

⁴ Sâlim b. Zekvân, *Sîre* (The Epistle of Salim Ibn Dhakwan, Patrica Crone-Fritz Zimmermann), Oxford University Press, 2001, s. 68-71.

⁵ Makdisî el-Beşşâr, *Absenü’l-tekâsım fî ma’rifeti’l-ekâlîm*, Brill 1906, s. 41.

⁶ Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 131.

⁷ a.e., s. 139.

⁸ a.e., s. 148-149.

⁹ a.e., s. 64.

hukuku uygulanmıştır. Zaten Me'mun ile Harranlıların konuşmalarında da Harranlıların o dönemde cizye ödediği ve devlet tarafından bunun kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu noktadan bakıldığında burada kazanılmış hakların kaybolması veya kaybettirilmesi gibi bir emr-i vaki söz konusudur.

Değerlendirme ve Sonuç

Araştırmalarımızdan edindiğimiz kadarıyla bu olay, sadece İbn Nedim'in *el-Fibrîst* adlı eserinde geçmektedir. Önemli İslam tarihi ve mezhepler tarihi kaynaklarında bununla ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Me'mun'un son Bizans seferinden uzun uzadıya bahseden tarih kitapları ne Harran'dan ne de böyle bir olaydan bahsederler. Tarih kitaplarındaki bu sükûtun bir anlamının olması gerekir. Sonuç olarak bu olayla ilgili üç değerlendirme yapmak mümkündür.

1. Me'mun'un söz konusu Bizans seferi esnasında Müslümanlar bakımından daha önemli ve bütün bir İslam toplumunu etkileyen halku'l-Kur'ân meselesi gündeme geldiği için, ona göre daha mevzî ve Müslümanlar açısından da önemsiz olan bu olay, İslam tarihi kaynakları tarafından göz ardı edilmiş veya dikkatten kaçmış olabilir. Zaten İbn Nedim'in bu olayı bir Hıristiyan müelliften nakletmesi de bu tezi doğrular mahiyettedir. Öte yandan Harran, Abbasîler döneminde önemini büyük ölçüde yitirmiş bir kent olduğu için, söz konusu sefer esnasında Me'mun'un orada konaklaması ihtimal dahilinde de görülmemektedir. Zira gezginlerin ve coğrafyacıların ifade ettiklerine göre¹ Harran iklim bakımından çok rahat edilecek ve dinlenilecek bir yer de değildir. Öyleyse Me'mun geçerken Harran'a uğramış ve kısa süreliğine böyle bir olay yaşanmış olabilir. Harranlılar ile Me'mun arasında geçen konuşmadan o günün şartlarında büyük bir kesimin haberdar olması da söz konusu değildir.

2. Malatyalı Süryanî tarihçi Ebü'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre Me'mun döneminde Harran'da Müslüman, Hıristiyan ve Harranlılar denilen putperestler bulunmaktaydı.² Bu üç grup arasında zaman zaman gerilimler ortaya çıkmakta hatta yöneticileri etkilemek suretiyle karşıtlarına yönelik kaba kuvvet uygulaması söz konusu olmaktadır. Nitekim Me'mun'unun halifelığının arefesinde Müslümanların Harranlı Abbasî yöneticisini etkilemesi ile Hıristiyanlara ait kiliselerin yıkılması söz konusu olmuştur. Her ne kadar sonradan tamir izni verilmiş olsa da, ortada bir kaba kuvvet kullanılması gerçekleşmiştir. Yine aynı tarihçi Müslüman idarecilerin Harranlı putperestlere serbestlik tanınmasından ve açıkta ibadet etmelerine izin verilmesinden rahatsızlık duymaktadır. Aynı durum karşı tarafta da söz konusudur. Nitekim Harranlı (Harran dinine mensup) bir müellif Hıristiyanlar hakkında "Bu mübarek Harran şehri Hıristiyan sapıklığı ile kirletilmemiştir"³ şeklinde Hıristiyanları 'sapık' olarak niteleyen bir ifade kullanmaktadır. Bu da Hıristiyanlarla Harranlılar

¹ bk. İbn Cübeyr, a.g.e., s. 179; Muhammed b. Abdulmun'im el-Hımyerî, a.g.e., s. 191.

² Ebü'l-Ferec, *Târibu'ş-Şemân*, s. 22-23; *Ebü'l-Ferec Tarîhi*, I, 216.

³ Ebü'l-Ferec, *Târibu'ş-Şemân*, s. 48; *Ebü'l-Ferec Tarîhi*, I, 245.

arasında o dönemde ciddi bir çekişme ve gerilimin bulunduğunu gösterir. İbn Nedim'in bir Hıristiyan'dan naklen verdiği olayın veriliş biçiminde de, Harranlılara yönelik bir aşağılama ve olaydan duyulan memnuniyet sezilmektedir. Eğer gerçekliği kabul edilirse, Hıristiyanların halifeyi etkilemesi ve yönlendirmesi sonucu böyle bir olayın vuku bulmuş olması ihtimalinden söz edilebilir.

3. Görülen o ki, söz konusu olay tek bir kaynağa dayanmakta ve bu yönüyle zayıf kalmaktadır. Ayrıca olayın, Harranlılara muhalif ve onlarla gerilimli olan Hıristiyan kesimden bir kişiden nakledilmesi, bağımsız kaynaklardan doğrulanmasını zaruri kılar. Ancak ortada Sabiilikle ne kadar alakası olduğu tartışılır bir Harranlılar grubu bulunmaktadır. Bunların bu ismi ne zaman aldıklarının da merak edilmesi kaçınılmazdır. Bu hikayenin, bu merakın neticesinde uydurulmuş olması da ihtimalden uzak değildir. Özellikle Mes'ûdî ve Makdisî gibi iki önemli tarihçi ile birlikte Abdulkahir el-Bağdâdî gibi kelamcı ve mezhepler tarihçisinin bunları Sabiî kabul etmemesi ve 'Sabiî' olduklarını ifade eden en erken kaynağın da *el-Fibrîst* olması dikkat çekicidir. Kaldı ki, *el-Fibrîst* sahibi İbn Nedim'in de, bu ismi onların sonradan aldığı gerçeğini ifade için bu hikâyeye yer verdiğini de gözden ırak tutmamak gerekir. Bunun yanı sıra *el-Fibrîst*'te geçen diyalogda Müslümanlar tarafından Harranlılar, Sabiî olarak değil, utarid yıldızını temsil ettiğini düşündükleri bir kafa ya da kelleye taptıklarından dolayı ashabü'r-re's diye isimlendirildiklerini öğreniyoruz.¹ Öte yandan IV./X. asırdan itibaren Müslüman müelliflerin Harranlıları Sabiî saydıkları da bir gerçektir. Hıristiyan tarihçi Ebu'l-Ferec, 283/896 yılı civarında aslen Harran'da sarraf olan Ebu'l-Hasan Tabih adlı bir kişinin Arapça, Süryanice ve Yunanca kitaplar yazdığını, özellikle Süryanice olarak kendi dinlerini yani Sabiîliği anlatan bir dizi kitap telif ettiğini ve bunların bir kısmını bizzat kendisinin de mütalaa ettiğini bildirir. Bu da III./IX asrın ikinci yarısından itibaren artık Harranlıların Sabiî ismini kendilerine nispet ettiklerini gösterir. Netice olarak Harranlıların Sabiîlik ismini sonradan almış olmaları gerçek kabul edilmeye daha uygun olmakla birlikte, Me'mun'un onlara yönelik anlatıldığı şekilde bir baskı uygulaması pek akla yatkın bulunmamakta ve zaten tarihî veriler de bunu desteklememektedir. Çünkü Mes'ûdî'nin ifadesine göre Me'mun Bizans topraklarına girip fethettiği bölge halkına ya Müslüman olursunuz ya cizye vermeye razı olursunuz ya da öldürülürsünüz diye üçlü bir alternatif sunmuştur.² Bu da o dönemin savaş hukukunun bir gerçeğidir/gereğidir. Burada din değiştirmeye zorlama gibi alternatifsiz bir durum da söz konusu değildir. Öte yandan kaynaklarda Me'mun'un Bizans'a yönelik üç seferinden söz edilmekte, ancak uğradığı yerler arasında Harran bulunmamaktadır.³ Bu da söz konusu konuşmanın vuku bulmuş

¹ Me'mun'un Harranlılarla konuşmasında "Bu takdirde siz putlara tapan zındıklarsınız ve babam Harun Reşid zamanındaki Ashâbü'r-ra's grubundansınız" ifadesinde bunu açıkça görmek mümkündür. bk. Bildiri, Me'mun ve Harranlılar kısmındaki diyalog metni.

² Mes'ûdî, a.g.e., IV, 42.

³ Bizans seferleri esnasında Me'mun'un uğradığı yerler tarih kitaplarında geçtiği kadarıyla şöyledir: 215 yılındaki seferinde Tikrit, Musul, Menbic, Bâbik, Antakya, Massisa ve Tarsus'a uğramış, 216 yılında Antigu denilen yerde ikamet etti, Keysûm'da iki gün kaldı ve oradan Dımaşk'a (Şam) döndü. 217

olmasını imkânsız kılacak bir argümandır. Bunlara ilave olarak Abbasî hukuk sisteminin merkezinde yer alan Ebu Yusuf'un yukarıda anılan içtihatları ortadayken, Me'mun'un gayr-i Müslimlere yönelik mevcut uygulamayı tersine çevirecek böyle bir keskin girişimde bulunması makul görünmemektedir. İyiliği emir kötülükten sakındırma ilkesi bağlamında da meseleyi ele aldığımızda, "Dinde zorlama yoktur. Doğruluk ile yanlışlık birbirinden ayırt edilmiştir."¹ mealindeki ayetten hareketle bu girişimin yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Zira insanlar bir dine girmeye veya bir dinden çıkmaya kendi iradeleri ile karar vermelidirler. Zorlamanın münafıklığı doğuracağı da unutulmamalıdır. Me'mun gibi dinî ve bilimsel konularda iyi düzeyde malumata sahip bir halifenin böyle bir girişimde bulunması pek akla yatkın gelmemektedir.²

---

yılında Lü'lüe ve Selegus'a gitti. 218 tarihinde Şam'da (Dimaşk) idi ve son Bizans seferi için Tarsus'a gitti. Tarsus ile Lü'lüe arasında bulunan Bedendûn denilen yerde öldü ve Tarsus'a defnedildi. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut ts. Dâru Sâdır, II, 465-469; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VI, 417-427; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber)*, Beyrut 1391/1971, III, 256.

¹ el-Bakara 2/256.

² Çağdaş Araştırmacılar Ramazan Şeşen, "Bu hikayede bir yanlışlık vardır. Me'mun gibi antik kültürün hayranı olan bir şahsın Harranlıları tanımaması imkansızdır. Üstelik bu sırada Beytü'l-hikme'de çalışan Harranlılar vardı" (Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 48.) değerlendirmesinde bulunur.